

नेपालका मगर जातिको परिचयात्मक अध्ययन

An Introductory Study of the Magar Caste of Nepal

टेकबहादुर पुन (टि.बि.पुन)

विद्यावारिधि शोधार्थी लुम्बिनी बौद्ध विश्वविद्यालय, बौद्ध अध्ययन संकाय लुम्बिनी
इमेल : puntb2011@gmail.com

सार : प्रस्तुत शोध पत्रमा नेपालका मगर जातिका सम्बन्धमा परिचयात्मक अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनको उद्देश्य मगर जातिको परिचय दिनुका साथै उनीहरूका पहिचानका विषयमा व्याख्या/विवेचना र विश्लेषण गर्नु रहेको छ । जस अन्तर्गत मगर जातिको परिचय दिइएको छ । मगर नामाकरण कसरी रहन गयो ? मगरका पूर्वज पुर्खाहरू को थिए ? मगर मगराँत बिचको सम्बन्धमा के कस्तो रहेको छ ? मगरका बसोबास क्षेत्रहरू कहाँ पर्दछन् ? यीनै विषयहरूमा केन्द्रीत रहेर अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । यस अध्ययनबाट मगर जातिका सम्बन्धमा जानकारी लिन चाहने शोध अध्ययन कर्ताका लागि फाइदाजनक हुनेछ । यस अध्ययनमा प्रथम तथा द्वितीय सहायक स्रोत-सामग्रीहरूलाई आधार मानिएको छ । जसमा साहित्यिक स्रोतहरू : पुस्तक, पत्रपत्रिका, स्मारिका, शोधपत्र, कार्यपत्र, समाचार पत्र, लोक विश्वास, मिथक आदि स्रोतका आधारमा अध्ययन व्याख्या विश्लेषण गरिएका छन् । अध्ययनलाई वस्तुगत तथा विषयगत रूपमा भरपर्दो विश्वसनीय र तथ्यपरक बनाउन खोजिएको छ । विषय वस्तुको व्याख्या विवेचना र विश्लेषण गर्नुका साथै निष्कर्ष पनि दिइएको छ । यसमा शब्द कुञ्जी दिइनुका साथै एम.एल.ए.आठौँ संस्करण अनुसार उद्धरण, अधोटिप्पणीका साथै सन्दर्भ सामग्रीहरू दिइएका छन् ।

शब्द कुञ्जी : नाग, बृज, मगराँत, मगध, लिच्छवी, शाक्य ।

Abstract: In this research paper, an introductory study has been done regarding the Magar race of Nepal. The purpose of this study is to introduce the Magar caste as well as explain, discuss and analyze their identity. Under which the Magar caste has been introduced. How did the Magar name remain? Who were the ancestors of Magar? How is the relationship between Magar and Magar? Where are the living areas of Magar? The study has been analyzed focusing on these subjects. This study will be beneficial for researchers who want to get information about the Magar race. In this study, primary and secondary secondary sources have been considered as the basis. In which literary sources: books, newspapers, souvenirs, research papers, working papers, newspapers, folk beliefs, myths, etc. have been studied and analyzed based on sources. It has been tried to make the study objectively and subjectively reliable and factual. In addition to the explanation and analysis of the subject matter, the conclusion is also given. In addition to giving keywords, citations, footnotes and reference materials are given according to MLA eighth edition. Key words: Nag, Brij, Magaranth, Magadha, Lichchavi, Sakya.

१. पृष्ठभूमि

नेपालमा १४२ जातजातिका मानिसहरू बसोबास गर्दछन् । १२४ प्रकारका भाषाहरू बोलिन्छन् । १० धार्मिक समुदायहरू—हिन्दू, बौद्ध, मुस्लिम, ईसाई, किराँत, बोन, प्रकृतिपूजक, जैन, शिख, बहाई धर्मात्मवीहरू छन् । नेपालका प्रमुख जातिमा क्षेत्री र बाह्रमण समुदाय पछि तेस्रो जनसंख्यामा मगर २०,१३,४८९ (६.९ प्रतिशत) छन् ।^१ 'मगर' शब्द मगर भाषाको कुनै विशेष अर्थ जनिता शब्दबाट व्युत्पत्ति नभएर मंग्वर, मगध, मंगोल, मगराँत आदि शब्द अपभ्रंश भएर मगर भएको हो भन्ने यस जातिका वारेमा अध्ययन गर्ने अध्ययताहरूको तर्क रहेको पाइन्छ । अर्कातिर नेपाली खस भाषा 'म' सर्वनाम र 'गर' धातु बिच सन्धि भएर 'मगर' (जसको अर्थ : आफ्नो काम आफै गर ।) भन्ने शब्दार्थ लाग्दछ । मगर जातिमा करिब एकहजार भन्दा बढि अनेकौ थरउपथरहरू पाइन्छन् । यिनीहरूका थरहरूमा क्षेत्री, बाहुन समुदाय लगायत अन्य जातिहरूसँग मिल्दोजुल्दो कैयौ थरहरू रहेका छन् । नेपालका मगरहरू सबैले एकै किसिमका धर्महरू मान्दैनन् । हिन्दू, बौद्ध, स्थानीय प्रकृतिपूजक र अहिले इसाई धर्मको प्रभाव पनि यो समुदायमा बिस्तारै पर्दै गैरहेको छ । यस जातिभित्र तीन प्रकारका भाषाहरू— मगर दूट, मगर खाम (पाङ), मगर काङ्के बोलिन्छन् । मगर भाषाको लिपी अक्खारिका रहेको छ ।^२ यिनै तीनवटा मगर भाषाहरू बोल्न नजान्ने नेपाली (खस) भाषी मगर वक्ताहरूको जनसंख्या पनि अधिक रहेका छन् । मगरहरूका प्राचीन बसोबास क्षेत्र मगराँत मानिएतापनि आज उनीहरूका प्राचीन भूगोल छिन्नभिन्न भएको देखिन्छ । उनीहरूको बसोबास क्षेत्र यत्रतत्र छरिएर रहेका छन् । यसर्थ आज मगर समुदाय बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक र बहुसाँस्कृतिक हुनुका साथै यस जाति भित्र पनि भौगोलिक विविधताहरू रहेका छन् । मगर समुदाय छरिएर बसोबास गर्नुका साथै अन्य धर्म संस्कार/संस्कृतिको प्रभाव जातीय समघुलनका कारण मगरहरूमा धार्मिक तथा साँस्कृतिक विविधताहरू छन् । जसका कारण यिनीहरूका संस्कार/संस्कृतिहरू पनि एकै किसिमका छैनन् । स्थान भूगोल बसोबास क्षेत्र अनुसार फरकफरक रहेका छन् । यसकारण मगरलाई कुनै एक जाति विशेषका रूपमा लिनुभन्दा पनि सिङ्को मगराँत वा मगर सभ्यताको रूपमा लिइनु उपयुक्त देखिन्छ । मगरमा रहेका कैयौ जातीय थरउपथरहरूको विश्लेषण गर्दा विभिन्न जाति (जन्म) समागम भएर मगर बनेको देखिन्छ । विदेशी भारतीय र ब्रिटिस सेनामा भर्ती हुँदा, नेपालमा नागरिकताको व्यवस्था प्रयोग आइसकेपछि जातजाति चिनाउँने प्रावधान अनुसार ती जाति जसले आफूलाई मगर भन्न चाहे उनीहरू मगर भए । वि.सं. २०३९ साल अधिसम्म मगरलाई लाङ्घाली (गाउँले) परिवार भन्ने गरिन्थ्यो । लाङ्घाली (गाउँले) संघ नै पछि गएर संस्थागत र संगठित रूपमा नेपाल मगर संघ बन्न गयो ।^३ उनीहरू सबै थरका जो आफूलाई मगरको रूपमा पहिचान दिन चिनाउँने चाहे उनीहरू संगठित र संस्थागत रूपमा मगर जातिमा गणना हुनपुगे ।

२. मगर जातिको परिचय

मगरहरू नेपालको प्राचीन मूलनिवासी हुन् । मगरहरूको मूल बसोबास नेपालको मध्य पश्चिमी पहाडी भूभाग मगराँत* (मगराँत भन्नाले गगराँतका आदिवासी विशेष रूपमा मगरहरूको बसोबास तथा प्राचीन राज्य भएको क्षेत्र हो ।) लुम्बिनी, धौलागिरी, गण्डकी, राप्ती-भेरी-कर्णाली, गण्डक प्रश्रवण क्षेत्रहरू- तनहुँ, स्याङ्जा, बागलुङ, म्याग्दी, पर्वत, गुल्मी, पाल्पा, रूपन्देही, कपिलवस्तु, उत्तरी नवलपरासी, अर्घाखाँची, प्यूठान, रोल्पा, रुकुम, सल्यान, दाङ, सुर्खेत, डोल्पा, धादिङ, गोरखा, जाजरकोट, दैलेख आदि पहाडी ग्रामीण बस्तीहरूमा अधापि मगरहरूको उल्लेख्य सघन

१ नेपाल सरकार, नेपालको राष्ट्रिय जनगणना, काठमाण्डौ : केन्द्रीय तथ्यांक विभाग, वि.सं. २०७८ ।

२ एम, एस, थापामगर, प्राचीन मगर र अक्खा लिपि, काठमाण्डौ : बृजि प्रकाशन, वि.सं. २०४९, पृ. ४६ ।

३ टि.बि.पुनमगर, हामी मगर (इतिहास, भाषा, धर्म र संस्कार/संस्कृतिको अध्ययन), यूके र हङकङ : मगर बौद्ध समाज, वि.सं. २०७५, पृ. १६६ ।

४ सम्पादक मण्डल, नेपाली बृहत शब्दकोश, काठमाण्डौ : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, वि.सं. २०४०, पृ. १०३४ ।

बसोबास रहेको छ । भारतको दार्जिलिङ, सिक्किम, देहरादुन, अलमोडा, काँगडा, नागालैण्ड, धर्मशाला, भाक्सु, आसाम, अरुणाचल, मणिपुर, त्रिपुरा, मेघालय, हिमाञ्चल प्रदेशमा पनि मगरहरूको उल्लेख्य बसोबास रहेको छ । भुटान, बर्मा, थाइलैण्ड हिजआज हङ्कङ, यूके, अमेरिका समेत मगरहरू बसोबास गर्दछन् ।^५ वि.सं. २०७८ सालको जनसांख्यिक तथ्याङ्क अनुसार नेपालमा बसोबास गर्ने मगर जातिको कूल जनसंख्या २०,१३,४८९ (६.९%) रहेको छ ।^६ मगरका प्रमुख थरहरूमा— रोका, बुढा (बुढाथोकी) राना, आले, थापा, पुन, घर्ती मगरलाई लिइन्छ । यिनीहरू भित्र पनि करिव एकहजार भन्दा बढि नै थरउपथरहरू रहेका छन् ।^७ यिनीहरू जो आज आफूलाई मगर ठान्दछन् ।

३. मगर जातिका पूर्वज पूर्खाहरू

मगरका पूर्वज पूर्खा को थिए ? यस सम्बन्धमा विभिन्न तर्क विचारहरू रहेका छन् । प्राचीन समयमा मगरलाई आजको जस्तो एउटै मगर नामले नचिनाई उनीहरूलाई विभिन्न नामहरूले चिनिने गरिन्थ्यो । किराँत, लिच्छवी, बृजि, नाग, कोलीय, शाक्य, किन्नर, यक्ष, गन्धर्व आदि जातिहरू मगरका पूर्वज मानिन्छन् । चार्ल्स डार्विनले भनेका छन्— एउटा जातिको उत्पत्ति अर्को जातिबाट भयो । एउटै वंशका विभिन्न जातिहरू कुनै लुप्त जातिका सन्तान हुन् । जातहरूको उत्पत्ति पुस्ताहरूबाट भएको हो, पुराना जातहरूका स्थान नयाँ जातहरूले ग्रहण गरेका छन् । यसरी नयाँ जातहरूका उत्पत्ति परिवर्तनशीलता तथा योग्यतमको अतित जीवनको परिणाम हो ।^८ अधिकांश जातिहरूका सबै मिल्दाजुल्दा जातिहरू कुनै एउटा पूर्वजका सन्तानहरू हुन् तथा एउटा जन्मस्थानबाट चारैतिर फैलिएका हुन् ।^९ मानव जातिका बिकासक्रममा बिकसित भएका उल्लेखित पूर्वज पूर्खाहरूका सन्तान मगरहरू मान्न सकिन्छ ।

विभिन्न नामले संवोधन गर्ने क्रममा मगरलाई बज्जी पनि भन्ने गरिन्छ । उहिलेका 'बज्जी र लिच्छवी' भनेका मगर हुन् । संस्कृतमा 'वृषि' को अर्थ 'बलवान शुरवीर' हुन्छ । मगरहरू पनि 'बलिया शुरवीर' भएकाले 'बृजि' भनिएको हो ।^{१०} मगरका आदि पूर्खा ओक्काक् (वक्का) थिए । ओक्काले बोल्दा मुखबाट एकप्रकारको उज्यालो प्रकाश र शमी निस्कने भएकाले उनको नाम ओक्काक् रहेको हो । उल्टी गर्नुलाई मगर भाषामा 'वक्का' शब्द प्रयोग गरिन्छ । जस्तै—“डै वक्का” को अर्थ “मैले उल्टी गरें” हुन्छ । त्रिपिटक दीघनिकाय अम्बट्ट-सुत्तमा उल्लेख गरिए अनुसार, शाक्य राजाहरू ओक्काक् राजालाई पितामह मान्दछन् । राजा वक्काले नै शाक्य नाम दिएका हुन् । राजा खुसी भइ- हे राजकुमार ! शक्या (सक्छ), हे राजकुमार ! एकदम शक्या ! भन्ने कुरा राजाको मुखबाट उदान निस्क्यो । त्यहाँदेखि शाक्य जातिको प्रादुभाव भयो । उनीनै शाक्यका पूर्वज पुरुष थिए ।^{११} वक्काका सन्तान मगर कसरी भए ? उहिले वक्का राजाका सन्तानबाट चारदाजु—भाइ र पाँच दिदी—बहिनीहरू जन्मिएका थिए । कारणवश पछि आफ्नो राज्य बिस्तार का क्रममा उनीहरू कपिलवस्तु राज्यमा आएर आश्रम लिएर बसे । उनीहरू चार दाजु-भाइ र चार दिदी-बहिनीहरू आपस्तमा विवाह गरी घरजम गरेर त्यही बसोबास गरे । यो कुरा राजा वक्काले थाहापाइ त्यहाँ आई आफ्ना सन्तानलाई

५ पुनमगर, पूर्ववत्, पृ. १ र २ ।

६ के.त.वि, वि.सं. २०७८ ।

७ केशरजङ बरालमगर, पाल्पा, स्याँडजा र तनहुँका मगरहरूको संस्कृति, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, वि.सं. २०५०, पृ. १५५ ।

८ चार्ल्स डार्विन, जातिको उत्पत्ति, (अनु. रमेश सुनुवार, नारायण गिरी), काठमाण्डौ : इन्डिगो प्रा.लि. । वि.सं. २०७५ (दोस्रो सं.), भूमिका ।

९ डार्विन, पूर्ववत्, पृ. ५२२ ।

१० थापामगर, पूर्ववत्, पृ. २२-२३ ।

११ डुण्डबहादुर बज्राचार्य (अनु), दीघ निकाय, ललितपुर : वीर-पूर्ण पुस्तक संग्रालय, वि.सं. २०५६, पृ. ७४ ।

आर्शिवाद दिँदै भने- “शाक्य बताभो कुमारति” अर्थात् “साक्यै स्वजनकी कन्या विवाह गरेको बेसै भयो” यहिबाट शाक्य जातिको उद्भव भएको हो । मगरहरूमा साक्यै मामाको छोरी विवाह गर्ने बुद्धकालीन संस्कृति रहेको छ । ‘शाक्य’ शब्द जाति विशेषलाई जनाउने नभई पछि बनेको उपनाम भएको देखिन्छ । आजका शाक्य, ज्यापू, मानन्धर, तुलाधर, बज्राचार्य, कसाही, पोडे आदि एवं थारू र मगरहरू पनि बृजि (शाक्य) कै सन्तान देखिन्छन् । बुद्ध स्वयमले आफ्नो बाबु-आमाको सन्तानबाट असीहजार नातेदारहरू रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।^{१२}

पालि तथा संस्कृत भाषा साहित्यमा ‘शाक्य’ शब्दको व्याख्या वंश तथा प्रतिष्ठाको रक्षा गर्नमा समर्थवान व्यक्तिको रूपमा गरिएको छ ।^{१३} पालि शब्द ‘साक्य’ को अर्थ ‘साक्यै आफ्नो नजिकको नातेदार’ हुन्छ । यसै शब्दबाट संस्कृतको ‘स्वकीय’ (आफ्नै स्वयंको) शब्द बनेको हो । यसै ‘साक्य’ शब्द पछि ‘शाक्य’ भै नेपालमा यस शब्दले जात विशेष जनाउने भएको छ । ‘शाक्य’ शब्दको अर्थ ‘बुद्धका सन्तान’ वा ‘बौद्ध धर्मका अनुयायी’ हुन् भनी सार्वदेशिक भएको छ ।^{१४} विहार बनाइ भिक्षु भएर धर्म, संस्कृति, कला, सभ्यता परिचालन र संरक्षण गर्नेहरूले आफूलाई शाक्य भन्ने गरियो ।^{१५} बौद्ध धर्मका अनुयायी मगर र थारूहरू पनि आफूलाई शाक्य वंशज कै ठान्दछन् ।^{१६} रमानन्द प्रशादसिंह थारूले आफ्नो पुस्तक ‘द रियल स्टोरी अफ थारू’मा थारूहरू शाक्यमुनि कै वंशज बौद्धहरू हुन् भनेका छन् । यो भन्न सकिन्छ कि राजा बिड्डुभको कपिलवस्तुमा आक्रमण भएपछि केही शाक्य (नेवार) काठमाडौँतिर लागे । केही शाक्य (थारू) तराईमा नै बसोबास गरे । केही शाक्य (मगर) मगराँत उत्तरी पहाडतिर राज्य बिस्तार गर्न पुगे । लेखक डा. केशवमान शाक्यका अनुसार बुद्धको परिनिर्वाण पछि बुद्धको अस्थिधातु निर्माण गर्ने क्रममा रामग्राममा रहेको अस्थिधातु निकालेर अन्य ठाउँमा बितरण गर्न खोज्दा त्यसबेला नागहरूले बुद्ध हात्ती नातेदार हुन भनि बुद्धको अस्थिधातु खोत्लन नदिई त्यसको सुरक्षा गरेका थिए । ती नागहरू भनेकै वर्तमानका मगरहरू हुन् ।^{१७} बुद्धकालीन शाक्य र कोलीय जाति मगर नै हुन् ।^{१८} भन्ने कुरा लेखक छत्रराज शाक्यरले व्यक्त गरेका छन् ।

४. मगर जातिको उद्भव र नामाकरण

मगर जातिका उद्भव र मगर नामाकरण सम्बन्धमा अनेकौ भनाइहरू रहेका छन् । मगर जातिको प्रथम प्रादुभाव कहाँ र कहिले भएको थियो ? भन्ने सम्बन्धमा भरपर्दो प्रमाणिक स्रोतहरू पाइँदैनन् । लेखक एम,एस, थापामगर को पुस्तक ‘प्राचीन मगर र अक्खालिपि’ (२०४९) अनुसार- सर्वप्रथम मगरहरू वा अन्य मंगोलियाई वंशजहरू यस भारतीय महाद्विपमा ढुङ्गे वा शिकारी युगमा आजभन्दा चारहजार वर्ष पहिले प्रवेश गरेका हुन् । चीनको ऐतिहासिक बृतान्तमा उल्लेख भएअनुसार ईशापूर्व एकतीससय वर्ष पूर्व आजको मंगोलियाई देशको दक्षिण, पामिर पठारदेखि पूर्व र तिब्बतदेखि उत्तरको क्षेत्रमा ठूलो भौगोलिक प्रलय भइ सो क्षेत्र सामुन्द्रिक बाढीले प्रलय भएको थियो । त्यस क्रममा बाँच्नका लागि उनीहरू अन्यत्र बसाइँ सरेका थिए । तिब्बतदेखि उत्तर पामिर पठारदेखि दक्षिण र चीनको

१२ थापामगर, पूर्ववत्, पृ.२०-२४ ।

१३ गौतमबीर, बज्राचार्य, कपिलवस्तुका शाक्यहरूको अभ्युदय, लुम्बिनी प्रभा, भोलम ३, पृ.१६५ ।

१४ थापामगर, पूर्ववत्, पृ.२४ ।

१५ केशवमान शाक्य, शाक्य राज्यको उत्थान र पतन, काठमाडौँ : एलोहन पब्लिकेशन, वि.सं.२०६८, पृ.८ ।

१६ सुवोधकुमार थारू, “थारूहरूका पुर्खा गौतम बुद्ध हुन्” कइरन, वर्ष १, अंक ८, जेष्ठ २०४९, पृ.११ ।

१७ केशवमान शाक्य, ‘नेपालमा बुद्ध धर्म र मगर समाजको वर्तमान परिस्थिति र भविष्य’ लाफा (वर्ष-१, अंक-१, २०४९ भदौ-कात्तिक), पृ.१-३ ।

१८ छत्रराज शाक्य, “नेपालको लुम्बिनी अञ्चलमा बौद्धहरू र बौद्ध गतिविधिहरू”- इन्टरनेशनल बुद्धिष्ट कन्फरेन्स-(वि.सं.२०७१), पृ.११ ।

सिचुवान क्षेत्रदेखि पश्चिम हाल विशाल बलौटे क्षेत्र रहेको छ। त्यहाँ कोकोनारताल, लोवनोरताल जस्ता तालहरू पनि अवशेषका रूपमा बाँकी रहेका छन्। मंगोलाइड वंशज मगरहरू पनि जिविकाको खोजिमा त्यतैतिरबाट आजभन्दा चारहजार वर्ष पहिले भारतीय महाद्वीपमा प्रवेश गरेको देखिन्छ। उक्त भौगर्भिक प्रत्यलाई आजभन्दा चारहजार देखि पाँचहजार वर्ष भन्दा अगाडी भएको अनुमान भूगर्भशास्त्रीहरूले लगाएका छन्। यसप्रकार प्राचीन समयमा अन्य जाति सरह भारतीय महाद्वीपमा मंगोलाइड जाति मगरहरू पनि चीनको माभिर तर्फबाट बसाइँ सरेका हुन्। मगर लगायतका अन्य मंगोलियाई वंशजहरू यस भारतीय महाद्वीपमा प्रवेश गरेको देखिन्छ। यस महाद्वीपमा बसोबास गर्ने इसापूर्व चारसय-पचास अर्थात् बत्तीससय वर्षभन्दा अगाडी कसैले पनि आफ्नो जातिको लिखित इतिहास पाउँन सक्दैनन्। किनकी यस महाद्वीपमा सबैभन्दा प्राचीनतम् लिखित पुस्तकहरू बौद्धग्रन्थ त्रिपिटक विनयका बौद्ध ग्रन्थहरू इसापूर्व चारसय-पचासमा मात्र लेखन सुरु गरिएको हो। यहि बौद्ध ऐतिहासिक बिन्दूबाट नै यहाँका मगर जातिहरूले आफ्ना पूर्खाका मौखिक तथा लिखित इतिहासहरू फेला पार्न सक्दछन्। अन्दाज अनुमान लगाउँन सक्दछन्। यस भन्दा अगाडीका इतिहास खोज्नु परे भूगोल र भाषामा खोज्नुपर्छ। किनकी जुन मानिस जहाँ सर्वप्रथम बसोबास गरेको हुन्छ। त्यस ठाउँको नामपनि उसले आफ्नै भाषामा राखेको हुन्छ।^{१९}

किराँत मुन्धुम अनुसार— हिमालयको उत्तरी भेगस्थित 'सिन' नामक स्थानमा सर्वप्रथम मगरहरू देखा परेका थिए। 'सिन मगर' र 'चित्तु मगर'को नेतृत्वमा मगरहरू उत्तरबाट दक्षिणतिर भरेका थिए।^{२०} लेखक इमानसिड चेमजोडको भनाई अनुसार - "मगर जातिको उत्पत्ति हाल चीनको 'सिम' भन्ने स्थानबाट भएको हो। यिनीहरू त्यस ठाउँबाट 'सिड' र 'चित्तु' भन्ने दुई मगरहरूको नेतृत्वमा सर्वप्रथम नेपालको दक्षिणी भेगमा प्रवेश गरेका थिए।^{२१} शरदचन्द्र शर्माका अनुसार- मगरहरू तिब्बतको 'काडपाचान' उपत्यकाबाट शेर्पासँग युद्ध गर्दा पराजित भएर नेपाल प्रवेश गरेका हुन्।^{२२} शिल्भा लेभीले लेखेका छन्- मगरहरू नेपालको इतिहासमा इश्वीको चौधौं शताब्दी एकैपटक देखापरे। यिनीहरू तिब्बती मूलका हुन् भन्ने स्पष्ट छ। धेरैजसो खसहरू त वास्तवमा मगर जातका हुन्।^{२३} फ्रान्सिस टुकरको विचारमा— केही मगरहरू भारतको चितौरगढबाट नेपालमा आएका हुन्। ऋषिराज राना चितौरगढका राजा थिए। उनी पछि तेह्रौं पुस्तासम्मले चितौरमा शासन गरे। पछि उनका पुस्ताहरू मिन्चाले नुवाकोटमा र खाम्चाले पाल्पा भिरकोटमा शासन गरे। मिन्चाले हिन्दू धर्मको अनुसरण गरे। खाम्चा र उनका सन्तानले मगर भएर बुद्ध धर्मको अनुसरण गरे।^{२४}

कसैले मगरलाई 'मिचाखान' र 'खाचाखान' सँग पनि जोडने गरेका छन्। 'मिचाखान' र 'खाचाखान' सम्बन्धमा इतिहासकार बाबुराम आचार्यको भनाई अनुसार— गोर्खा राजवंशका आदि पुरुष 'जैतखान' मानिएका छन्। जैत खानका छोरा 'सूर्यखान' भएका थिए। यिनका दुई भाई छोराहरू भए 'खाचाखान' तथा 'मिचाखान'। यो यिनीहरूको वास्तविक नाम होइन्। भनिन्छ, स्थानीय मगर बोलि अनुसार 'कार्हाञ्चा' शब्दको अर्थ 'जेठो' र 'मिर्हाञ्चा' शब्दको अर्थ कान्छो भन्ने हुन्छ। 'कार्हाञ्चा' र 'मिर्हाञ्चा' शब्दबाट नेपाली भाषामा 'खाँचा' तथा 'मिचा' शब्दहरू बनेका मानिन्छ। उनै दूई

१९ थापामगर, पूर्ववत् पृ. ३-५।

२० हरिप्रसाद श्रेष्ठ, नेपालको इतिहास र संस्कृति: एक फलक, काठमाडौं, वि.सं. २०४६, पृ. १८५।

२१ इमानसिड चेमजोड, हिस्ट्री एण्ड कल्चर अफ किराँत पिपल, काठमाडौं: पुष्परत्न सागर, वि.सं. २०२४, पृ. ६७।

२२ शरदचन्द्र दास, जर्नी टु द ल्हासा एण्ड सेन्टल टिब्बेट, न्यु दिल्ली: मञ्जुश्री पब्लिसिड हाउस, सन् १९७०, पृ. २७।

२३ शिल्भा लेभी, हिन्दू अधिराज्यको इतिहास, काठमाण्डौ: हिमाल किताब, (अनु. डिल्लीराम उप्रेती), सन् २०१३, पृ. १७४।

२४ फ्रान्सिस टुकर, द स्टोरी अफ द गोर्खाज अफ नेपाल, न्यूदिल्ली: कन्स्टेबल एण्ड कम्पनी लि. सन् १९५७, पृ. २१।

दाजुभाइ जेठामगर र कान्छामगरलाई नै 'खाचाखान तथा मिचाखान' भनिएको हुन सक्दछ ।^{२५} एम.एस. थापामगरका अनुसार- प्राचीन समय इतिहासमा मगर जातिलाई मगर नामले उल्लेख नगरि लिच्छवी, बृजि, विडाल, मेदेस, भाटी, कवि वा कभि, सिथयन, अफार्ति, अवाटी र चिनियाँ इतिहासकारले 'यु-चि' भनि मगर जातिलाई उल्लेख गरेका छन् । अहिले प्रचलित 'मगर' शब्द आर्य ब्राह्मणद्वारा राखिएको आधुनिक शब्द हो । चाँगुको जगज्जय मल्लको ताम्रपत्रमा मगरलाई 'मगल' शब्द उल्लेख छ । 'मंगोल' शब्दको अपभ्रंशबाट बनेको 'मगर' शब्द हो ।^{२६}

लेखक डा. हर्षबहादुर बुढामगरका अनुसार- अधि 'मगध' लाई 'मगराँत' भनिन्थ्यो । त्यहाँका वासिन्दालाई 'मगर' भनिन्थ्यो । मगधबाट मगराँत-मगर भएको हो ।^{२७} मगरहरूको पहिलो उल्लेख ई.सं. १०५० को एउटा हस्तलिखित ग्रन्थ अष्टसहस्रिका प्रज्ञापारमितामा परेको छ । सो ग्रन्थ सार्ने व्यक्ति 'मगर' थियो । ई.सं. ११०० तिरको एक ताम्रपत्रमा 'मंग्वर' विषय (जिल्ला) कै उल्लेख परेको पाइन्छ । 'मंग्वर' शब्द अपभ्रंश परिवर्तन भएर 'मगर' शब्द नामाकरण हुन गएको हो ।^{२८} कर्कष्याट्रिकले 'मगर'लाई 'मुगर' भनि मुगरबाट मगर हुनगयो ।^{२९} भनि उल्लेख गरेका छन् । योगी नरहरि नाथको भनाई अनुसार- आजको मगर जातिलाई प्राचीन समयमा 'महलोक' भनिन्थ्यो । महलोकबाट मगर हुन गएको हो ।^{३०} लेखक इमानसिङ्ग चेमजोङको बिचारमा- 'मगर' शब्द 'माङ्' + 'आरूङ्' अथवा 'आर' मिलेर 'मगर' बनेको हो । जसको अर्थ वर्मिज र चिनिया भाषामा क्रमशः 'मंगोलियन' र 'सन्तान' 'केटाकेटी' भन्ने हुन्छ । मंगोलियनका सन्तान मगर हुन् ।^{३१}

लेखक बमकुमारी बुढामगरका अनुसार- यो मंगोल जातिको जुँगा नहुने हुँदा दूर्इजना साथिले तेस्रो जुँगावाललाई देखेर एक आपसमा आश्चर्य मान्दै मगर भाषामा भने 'मडरड' (जुँगा हेर त ?) अनि पटक पटक 'मडर ड'-मडरड' भन्दै शब्द दोहोर्याउँदै जाँदा पछिल्लो 'रड' शब्द 'डर' भइ 'मडरड' हुनगयो । जब अन्य भाषा (नेपाली खस भाषा) सुरुभयो 'डड' अक्षर 'ग' उच्चारण हुन गइ 'मगर' हुनगयो । मडरडहरूले एक आपसमा बोल्दा 'गे मडरड चलन' भन्ने गरिन्छ भने कैयौं अमगरहरूले पनि 'मडरड गाउँ' 'मडरड चलन' तथा 'आमा मडरडनी' भन्ने गर्दछन् । शुद्ध उच्चारण मगर नभै 'मडरड' नै हुने अहिले पनि चलन रहेको छ ।^{३२} डा.हर्षबहादुर बुढामगरका अनुसार- वैदिक संस्कृत भाषा अनुसार मंगोलीयन जातिका प्राचीनकालमा जुँगा-दाही कम हुने, टाढाबाट नदेखिने हुनाले अन्य जातिले स्त्री पुरुष छुट्याउँन नसक्दा आपस्तमा संस्कृत भाषा-भाषीहरूले 'मंगोल' पुरुष जातिलाई 'किन्नर' (कसरी पुरुष) भन्ने चलन चल्थ्यो । यो 'किन्नर' जाति भनेको आजका मगर जातिलाई औल्याइएको हो ।^{३३} उनका अनुसार- मगरहरू मध्य भागमा बसेकाले मगर भनिएको हो । 'मगध' बाट नेपालमा प्रवेश गरेको हुनाले यिनीहरूलाई 'मगध'बाट 'मगर' भनिएको

२५ बाबुराम आचार्य, नेपालको संक्षिप्त बृतान्त, (सं) काठमाडौं : प्रा श्री कृष्ण आचार्य, वि.सं. २०७३, पृ. ८९ ।

२६ थापामगर, पूर्ववत्, पृ. १ ।

२७ हर्षबहादुर बुढामगर, "किरात वंश र मगरहरू एक ऐतिहासिक सर्वेक्षण"- कानुडलाम, (मासिक), (वर्ष-२, अंक-२, असोज २०५२), पृ. १७-१९ ।

२८ पेशल दाहाल, र सोमप्रसाद खतिवडा, नेपाली समाज र संस्कृतिको परिचय, काठमाडौं : एम के पब्लिसिङ्ग एण्ड डिस्ट्रिब्यूटर्स, वि.सं. २०६०, पृ. २२३ ।

२९ कर्कष्याट्रिक, एन एकाउण्ट अफ द किङडम अफ नेपाल, न्यूदिल्ली : मन्जुश्री पब्लिशिङ्ग हाउस, ई.सं. १९३३, पृ. १२३ ।

३० योगी नरहरिनाथ र कृष्णबहादुर गुरूङ्ग, श्री गुरूङ्ग, मगर वंशावली, काठमाडौं : योगी नरहरिनाथ, वि.सं. २०२०, पृ. २६ ।

३१ चेमजोङ्ग, पूर्ववत्, पृ. ७३ ।

३२ बमकुमारी बुढामगर, पो ओल्ज छेडा (ठाउँ आफै बोल्छ), काठमाडौं : बम कुमारी बुढा मगर, वि.सं. २०५५, पृ. ४ ।

३३ हर्षबहादुर बुढामगर, किराँत वंश र मगरहरू, काठमाडौं : बोहोरा उन्नति, वि.सं. २०४९, पृ. ४९ ।

हो।^{३४} लेखक आत्माराम ओझाले लेखेका छन्- भारतको पटना स्थित किताब महल पुस्तकालयमा रहेको बौद्धकालीन इतिहासको अध्ययन गर्दा भारतीय इतिहास पुरुष चन्द्रगुप्त मौर्य मगर थिए।^{३५}

लेखक नरू थापामगरको भनाई अनुसार- मगधमा मगर राज्य थियो। थारू र मगर एकै थिए। मगधबाट मगरहरू सदैँ उत्तरतिर लागे। मगरहरूको एउटा हाँगा तराई क्षेत्रबाट माथि उक्लेनन् र मगधी भाषा बोलिरहे। आजपनि नेपालमा गुरुङ, मगरहरूले घाटुनाच नाच्छन्। घाटुनाचको गीत केही नेपाली खसभाषा, केही मागधी भाषामै छ। जस्तो- 'बैठैला', 'लिपैला', 'जागैला', 'ठोकैला', 'छमकैला' आदि छन्। मगधी भाषाका शब्दहरू मगरका घाटुनाचमा आज पनि प्रयोग गरिन्छ। भाषाका आधारमा विश्लेषण गर्दा मागधी भाषा मगरका घाटु गीत नाट्यमा प्रयोग हुनुले पनि मगधसँग मगरको सम्बन्धलाई देखाउँदछ।^{३६}

प्रो. राजनाथ पाण्डेले प्राचीनकालमा मगरलाई 'मंगल' भनिन्थ्यो भनी लेखेका छन्। मगरहरू मंगोल जातिको एक हाँगा भएकोले उनीहरू 'मंगल' भनिनु औचित्यपूर्ण तर्क मान्न सकिन्छ। यस दृष्टिकोणबाट पनि 'मंगल' भन्दा- भन्दै 'मगर' भनिएको हुन सक्दछ।^{३७} लेखक डा. केशवमान शाक्यको बिचारमा- प्राचीन बुद्धकालीन प्रख्यात 'नाग' जाति नै मगरहरू हुन्। मगध नागहरूले नै बनाएका प्राचीन बस्ती थियो। ती 'नाग' जातिलाई 'मगः' पनि भनिन्थ्यो। मगर जाति 'मंगोल' हुनुका साथै 'मगध' पनि हो। यस हिसाबले मगर जाति र मगध राज्यको सम्बन्ध देखिन्छ। यी जातिको नामबाट मंगोल-मंग्वर-मगर-मगध-मगराँत भएको हो।^{३८} सिक्किमेली मगरका विश्वास अनुसार- भारतका भूभाग मगध नामक राज्य मगरका पुर्खाले गरेका हुन्। अघि मगधलाई मगराँत भनिन्थ्यो। मगधका मगरहरू उत्तर पट्टि लागी पश्चिम नेपालतर्फ प्रवेश गर्दै समस्त पूर्व नेपालमा बसोबास गर्न पुगेका हुन्।^{३९}

५. अध्ययनको निष्कर्ष

मगर जातिको उदभव, मगर नामाकरणका सम्बन्धमा विद्वानहरूमा एकमत देखिदैन, यसमा विभिन्न किसिमका धारणाहरू रहेका छन्। प्राचीन समयमा मगरलाई 'मगर' नामले नपुकारी किराँत, लिच्छवी, बृजि, नाग, कोलीय, शाक्य, किन्नर, यक्ष, गन्धर्व, मंगोल, मगध, मगराँत, मंग्वर आदि विविध नामहरूले चिनाइने कुरा यसका अध्ययताहरूले बताएका छन्। भगवान बुद्धका वंशज शाक्यहरूका पूर्वज राजा वक्का नै मगरका पनि पूर्वज हुन्। 'मुग्गर', 'मंग्वर' 'मंगल', 'महर', 'महरा', 'मडडर', 'मंगोल', 'मगध', 'मगराँत' आदि जस्ता शब्दहरूको अपभ्रंशित वा परिवर्तित रूप नै अहिले 'मगर' शब्द हो। चार्ल्स डार्विनले भनेझै- एउटा जातिको उत्पत्ति अर्को जातिबाट भयो। एउटै वंशका विभिन्न जातिहरू कुनै लुप्त जातिका सन्तान हुन्। जातहरूको उत्पत्ति पुस्ताहरूबाट भएको हो, पुराना जातहरूका स्थान नयाँ जातहरूले ग्रहण गरेका छन्। यसरी नयाँ जातहरूका उत्पत्ति परिवर्तनशीलता तथा योग्यतमको अतित जीवनको परिणाम हो। अधिकांश जातिहरूका सबै मिल्दाजुल्दा जातिहरू कुनै एउटा पूर्वजका सन्तानहरू हुन् तथा एउटा जन्मस्थानबाट चारैतिर फैलिएका हुन्। मानवशास्त्रीय वंश विकासका क्रममा उल्लेखित पूर्वज पुर्खाहरूबाट मगरहरू पनि बिकसित

३४ हर्षबहादुर बुढामगर, *मगर र मय्यार : पुर्खौलीको खोजीमा*, काठमाडौं, वि.सं. २०५३, पृ. ५।

३५ आत्माराम ओझा, *मगर जाति*, कान्तिपुर दैनिक, वि.सं. २०६३, असोज ९ गते।

३६ नरू थापामगर, *किराँत मगर इतिहास*, काठमाडौं : निरन्तर प्रकाशन, वि.सं. २०६७, पृ. ३१।

३७ लाफा (वर्ष-१, अंक-१, २०४९ भदौ-कात्तिक), पृ. १, ३।

३८ केशवमान शाक्य, "के मगरहरू बौद्ध हुन्?"- आशिका, (वर्ष-१, अङ्क-१, पौष २०६६), नेपाल मगर बौद्ध सेवा समाज केन्द्रीय समिति, पृ. १२-१७।

३९ सन्तोष आले, *मगर जातिको इतिहास अनि संस्कृति सिक्किमको सन्दर्भमा*, गान्तोक : असल थापा तथा अन्य, सन् २००३, पृ. ४।

बिस्तारित भएको मान्न सकिन्छ। मगरका वंशज वा पुर्खाहरू मंगोलिया, चीन, मध्य एशिया जम्मूदीप, मगध, लुम्बिनी कपिलवस्तु हुँदै हिमवत्खण्ड मगराँतसम्म फैलिएका हुन्। आज यो जाति सर्वत्र छरिएर रहेको पाइन्छ।

जसरी नेपाल नेवा: निवासी नेपार वा नेवार सबै जातिको समन्वित रूप मानिन्छ। त्यसरी नै मगर अनेकौं पूर्वज जातिहरूका समन्वित रूप मगर, मगराँत हो। यो कुनै जाति विशेष समुदाय मात्रै नभएर एक प्राचीन सभ्यता मान्न सकिन्छ। प्राचीनकालमा अनेकौं नामले पुकारिने मगरका पूर्वजहरू विभिन्न नाम, स्थान र भूगोल अनुसार बदलिँदै देश-काल-समय-परिस्थिति र परिवेश अनुसार बिस्तारित हुँदै अनेकौं भूगोलमा बिचरण गर्दै आए हुन्। कालान्तरमा उनीहरूलाई कुनै समय कसैद्वारा बोलाईदा 'मगर' नामले सम्बोधन गरियो होला। जो आज आफूलाई मगर हुँ भन्ने गर्व गर्दछन्। जुन शब्द आज कुनै जाति विशेषलाई चिनाउने परिचय वा पहिचान बनेको छ। यी जाति कालान्तरमा नेपालका मगर जाति विशेष भनेर चिरपरिचित हुन पुगे। मगर शब्द एक जाति समुदाय विशेष चिनारीको रूपमा प्रकटित हुँदै स्थापित हुनपुग्यो। मगर जाति, भाषा, धर्म, संस्कार/सांस्कृतिक चाडपर्व, भेषभूषा, रहन-सहन आज देशकै राष्ट्रिय गौरव र पहिचानका रूपमा प्रतिविम्बित भएको पाइन्छ। जुन मगर जातिको परिचय पहिचान भएको छ।

सन्दर्भ सामग्री

१. पुस्तकहरू :

(क) नेपाली संस्करण

आचार्य, बाबुराम, *नेपालको संक्षिप्त बृतान्त*, (सं) काठमाडौं : प्रा.श्री कृष्ण आचार्य, वि.सं. २०७३।

आले सन्तोष, *मगर जातिको इतिहास अनि संस्कृति सिक्किमको सन्दर्भमा*, गान्तोक : असल थापा तथा अन्य, सन् २००३।

डार्विन, चार्ल्स, *जातिको उत्पत्ति*, (अनु.रमेश सुनुवार, नारायण गिरी), काठमाण्डौ : इन्डिगो प्रा.लि, वि.सं. २०७५ (दोस्रो सं.) भूमिका।

थापामगर, एम, एस, *प्राचीन मगर र अक्खालिपि*, काठमाण्डौं : बृजि प्रकाशन, वि.सं. २०४९।

थापामगर, नरु, *किराँत मगर इतिहास*, काठमाडौं : निरन्तर प्रकाशन, वि.सं. २०६७।

दाहाल, पेशल र सोमप्रसाद खतिवडा, *नेपाली समाज र संस्कृतिको परिचय*, काठमाडौं : एम के पब्लिसिङ्ग एण्ड डिष्टिब्यूटर्स, वि.सं. २०६०।

नरहरिनाथ, योगी र गुरूड, कृष्णबहादुर, *श्री गुरूड, मगर वंशावली*, काठमाडौं : योगी नरहरिनाथ, वि.सं. २०२०।

नेपाल सरकार, *नेपालको राष्ट्रिय जनगणना*, काठमाण्डौं : केन्द्रीय तथ्यांक विभाग, वि.सं. २०७८।

पुनमगर, टि.बि, *हामी मगर (इतिहास, भाषा, धर्म र संस्कार/संस्कृतिको अध्ययन)*, यूके र हङकङ : मगर बौद्ध समाज, वि.सं. २०७५।

बज्राचार्य, डुण्डबहादुर, (अनु), *दीघ निकाय*, ललितपुर : वीर-पूर्ण पुस्तक संग्रालय, वि.सं. २०५६।

बरालमगर, केशरजंग, *पाल्पा, स्याङ्जा र तनहुँका मगरहरूको संस्कृति*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, वि.सं. २०५०।

बुढामगर, बमकुमारी, *पो ओल्ज छेडा (ठाउँ आफै बोल्छ)*, काठमाडौं : बम कुमारी बुढा मगर, वि.सं. २०५५।

बुढामगर, हर्षबहादुर, *किराँत वंश र मगरहरू*, काठमाडौं : बोहोरा उन्नति, वि.सं. २०४९।

बुढामगर, हर्षबहादुर, *मगर र मग्यार : पुर्ख्यौलीको खोजीमा*, काठमाडौं, वि.सं. २०५३।

लेभी, शिल्भा, *हिन्दू अधिराज्यको इतिहास*, काठमाण्डौं : हिमाल किताब, (अनु. डिल्लीराम उप्रेती), सन् २०१३।

सम्पादक मण्डल, *नेपाली बृहत शब्दकोश*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, वि.सं. २०४० ।
शाक्य, केशवमान, *शाक्य राज्यको उत्थान र पतन*, काठमाडौं : एलोहन पब्लिकेशन, वि.सं. २०६८ ।
श्रेष्ठ, हरिप्रसाद, *नेपालको इतिहास र संस्कृति : एक भ्रम*, काठमाडौं, वि.सं. २०४६ ।

(ख) अंग्रेजी संस्करण

Patrick, Kark, *An account of the kingdom of Nepal*, New delhi : Manjushree publishing house, 1933 A.D.
Jiro, Kawakita, *The hill Magars and their neighbour*, Tokyo : Tokyo university press 1974 A.D.
Chemjung, Emansingh, *History and culture of Kirat people*, Kathmandu : Pushpa ratna sagar, B.S 2024.
Tukar, Francis, *The story of the Gorkha of Nepal*, New Delhi : constable and company Ltd. 1957 A.D.
Das, Sharadchandra, *Journey to the Lasa and central Tibet*, Delhi : Manjushree publishing house, 1970 A.D.
Hikak, John to, *The Magars of Baniyan hill*, U.S.A : A Hall Rihart and western NewYork, 1960

२. शोध पत्र

पुनमगर, टेकबहादुर, “रूपन्देहीका मगर समुदायमा प्रचलित थेरवाद बौद्ध संस्कार अध्ययन” लुम्बिनी बौद्ध विश्वविद्यालय लुम्बिनी, वि.सं. २०८० (अप्रकाशित शोध-पत्र) ।

३. पत्रपत्रिकाहरु :

ओभा, आत्मराम, “मगर जाति”, कान्तिपुर दैनिक, वि.सं. २०६३, असोज ९ गते ।
थारु, सुबोध कुमार, “थारुहरूका पुर्खा गौतम बुद्ध हुन्”, कइरन, वर्ष १, अंक ८, जेष्ठ २०४९, पृ. ११ ।
बज्राचार्य, गौतमबीर, “कपिलवस्तुका शाक्यहरूको अभ्यूदय”, लुम्बिनी प्रभा, भोलम ३, पृ. १६५ ।
बुढामगर, हर्षबहादुर, “किरात वंश र मगरहरू एक ऐतिहासिक सर्वेक्षण”- कानुडलाम, (मासिक), (वर्ष-२, अंक-२, असोज २०५२), पृ. १७-१९ ।
लाफा (वर्ष-१, अंक-१, वि.सं. २०४९ भदौ-कात्तिक), पृ. १, ३ ।
शाक्य, केशवमान, “नेपालमा बुद्ध धर्म र मगर समाजको वर्तमान परिस्थिति र भविष्य” लाफा (वर्ष-१, अंक-१, वि.सं. २०४९ भदौ-कात्तिक), पृ. १-३ ।
शाक्य, छत्रराज, “नेपालको लुम्बिनी अञ्चलमा बौद्धहरू र बौद्ध गतिविधिहरू”- इन्टरनेशनल बुद्धिष्ट कन्फेरेन्स- (वि.सं. २०७१), पृ. ११ ।
शाक्य केशवमान, “के मगरहरू बौद्ध हुन ?”- आशिका, (वर्ष-१, अङ्क-१, पौष २०६६), नेपाल मगर बौद्ध सेवा समाज केन्द्रीय समिति, पृ. १२-१७ ।